

ӘОЖ 81'37; 003; 81'22

¹Р.Ә. Авакова, ²Д.С. Махмутова*

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ф.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, магистрант, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: damoha_89@mail.ru

Қытай элементтерінің ұйғыр тіліне ықпалы

Қазіргі таңда тіл турасында тілге тиек етуге тұрарлық, әлі де шешімін табуға ыңғайлана қоймаған талай-талай мәселелер бар. Тіл атаулыда басқа тілден сөз, термин алмаған тілді кездестіру өте қиын. Солардың қатарында – қазіргі Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районындағы ұйғыр тілі мен қытай элементтерінің өзара қарым-қатынасы. Қазіргі таңда қолданыста жүрген кірме сөздердің ата-тегін білу шарт. Ол сөздердің сонау көне дәуірден бері, былайша айтқанда, халықтардың арасындағы қарым-қатынас дамымаған кезеңде сөз алмасу болғаны мәлім. Бұл тақырып қазіргі кезде айқын зерттелмеген, аспан асты мемлекеті мен ұйғыр халқының арасындағы тілдік байланысы қандай тұрғыда қалыптасқанын зерттеу мәселесін алға қойып отырмыз.

Түйін сөздер: агглютинативті тілдер, диалектика, кірме сөздер этимологиясы, қытай терминологиясы.

R.A. Avakova, D.S. Makhmutova

Influence of the Chinese elements on the Uigur language

In this article we stopped only on some questions of developments of the Uigur language in the conditions of intensive influence on it Chinese and first of all lexicon and a terminology of the last. It is clear only that influence of Chinese on Uigur and also on languages of other non chinese will accept the increasing scales.

Keywords: agglutinative languages, dialectics, etymology of loan words, chinese terminology.

Р.А. Авакова, Д.С. Махмутова

Влияние китайских элементов на уйгурский язык

В статье анализируется общая картина, сложившаяся в Синьцзяне входе взаимосвязи китайского и уйгурского языков. На сегодняшний день трудно судить, какая китайская лексика закрепится в уйгурском языке, а какая отсеется. Ясно лишь, что воздействие китайского языка на уйгурский, а также на языки других не-ханьских народов СУАР в области лексики и терминологии несомненно будет принимать все большие масштабы.

Ключевые слова: агглютинативные языки, диалектика, этимология заимствованных слов, китайская терминология.

Тіл – қарым-қатынас, рухани даму, қоршаған органы танып білудің негізгі құралы. Адамзат қолданысында жүрген мыңдаған тілдің, диалектілердің өзіндік жеке бір шежіресі, яғни даму тарихы бар. Тіл атаулыда басқа тілден сөз, термин алмаған тілді кездестіру өте қиын. Рас, ғалымдардың кейбір термин алмасуы өте аз бірлі-жарым тілдерді көрсетуі ғылымда кездеседі. Мәселен, И.М. Ошанин қытай тілінің

терминологиясы туралы мынадай пікір айтқан: «Многотысячелетнее развитие китайской культуры с ее материальным и духовным богатством, с ее развитой теоретической мыслью отраженной в многочисленных сочинениях по философии, истории, экономике, медицине, математике и т. д. обусловило огромные словообразовательные возможности, позволяющие передавать средствами своего языка любые понятия, заим-

стованные у других народов. «Поэтому удельный вес прямых заимствованных и иностранных слов в китайском языке чрезвычайно мал...» [1]. Осыдан бір ғасыр бұрын атақты орыс-қытайтанушы, академик В.П. Васильев орталық азия тілдерімен қытай тілінің жанбастап қарым-қатынаста келуіне көңіл бөлу керектігін меңзеді (Васильев, 1872). Дегенмен бұл мәселенің бүгінгі күнге дейін толық қарастырылмаған жайты бар. Кейбір қол жеткізген жетістіктер қытай тілінің лексикалық элементтерін зерттеу тұрғысында тек ұйғыр тілінде кездеседі деп білеміз, сонымен қатар ұйғыр халқының қытай ұлтымен бөкесін ұштастырып өмір сүруі осы тілдерді толыққанды зерттеу керектігін аңғаруға болады. Себебі Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесінде негізінен көп бөлігі ұйғыр халқының орналасуымен қатар Қазақ ССР, Өзбек ССР, Қырғыз ССР-на да әсерін тигізуі белгілі көрініс.

Қытай халық революциясының жеңіске жетуі және Қытай Халық Республикасының қалыптасуы Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районында (қыс. ШҰАР) халықтар тіліне едәуір ықпалын тигізді, соның ішінде ұйғыр тілінің рөлі өте үлкен.

Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районы ҚХР-дың солтүстік-батысында орналасқан және төрт мемлекетпен шекарасы ұштасып жатыр: оңтүстікте – Үндістанмен, батыста – Ауғанстанмен, солтүстігінде және солтүстік-батыста – бұрынғы Совет Одағының мемлекеттерімен (Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан), солтүстік-шығысында – Монғолиямен.

Автономияда 10 миллионға жуық 10 түрлі ұлт өкілі өмір сүреді [2, 35]. Негізгі тұрғындары – ұйғырлар (5 млн.), яғни 50%-ды құрайды, екінші орында қазақтар (600 мыңға жуық). Ұйғырлар – орталық Азиядағы түркітілдес халықтарының ішіндегі ең ежелгісі болып саналады, талай ғасырлар бойы өзіндік рухани мәдениетін қалыптастырып, сақтап келе жатыр. Көптеген шығыстанушы ғалымдар (Ш. Валиханов, Г. Вамбери, М. Казем-Бек, В.В. Радлов, В.В. Бартольд, С.Е. Малов, К.К. Юдахин, А.К. Боровков, Н.А. Баскаков, Д.И. Тихонов, Э.Н. Наджип, Э.Р. Тенишев және т.б.) ұйғыр халқының мәдениетіне жоғары баға беріп былайша сипаттаған: мысалы, профессор А.К. Боровков: «Ұйғырлар Орта Азия мемлекеттерінің ішінде өзіндік мәдениетімен

ерекшеленіп, басқа халықтар ішінде едәуір рөл атқарды» [3, 21]. Ең негізгі мәдени жетістікке ұйғыр жазуын жатқызуға болады, олар тіпті оны араб жазбасымен қатар XVIII ғасырға дейін қолданыстан шығармады. Бұл жазу Орта Азиядағы моңғолдармен маньчжурлар арасында кең қолданысқа ие болды [4]. Ұйғырлардан басқа қазақтар, дұңғандар, моңғолдар, қырғыздар өмір сүреді. Тәжіктер саны 15 мыңға жуық. Қытайлар саны алғашында аз болған, 1950 жылдарға қарай олардың саны 300 мыңға жетті. Қазіргі таңда қытайлардың жаппай қоныс аударуынан олардың саны 4-5 млн-ға жетті [5, 5].

Қолданыста жүрген тілдерді негізгі төрт топқа біріктіруге болады:

- 1) түркі тілдері, қазақ, ұйғыр, өзбек, татар тілдері;
- 2) моңғол тілі (торгут және элют диалекттері);
- 3) қытай тілі;
- 4) иран тілдері, оның ішінде тәжік тілі.

Ұйғыр тілі агглютинативті тілдер қатарына жатады және түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс тобына кіреді. ШҰАР территориясында ол негізгі үш диалект тобын құрайды: орталық, оңтүстік және шығыс [6, 136]. Осы ғасырдың 30-шы жылдарына таман ШҰАР территориясында мекендейтін барлық халықтар түсінетін әдеби ұйғыр тілі дамыды. Шыңжаң халықтарының тілдерін зерттеуге арналған экспедицияда болған кейбір ғалымдардың пайымдауынша, ШҰАР-да мекен ететін моңғол-ойраттар екі-тілді: өздерінің туған тілінен басқа, ұйғыр тілі және басқа бір түркі тілдерінде (қазақ немесе қырғыз тілі) сөйлесе алады [7, 229]. Жалпы ұйғыр тілінде араб, парсы тілдерінен енген көптеген кірме сөздер бар, ол тек ұйғыр тілінде ғана емес, сонымен қатар қазақ, қырғыз және басқа да түркі тілдерінде елеулі із қалдырды. Халық тілі тек сөйлесу және ақпаратты тасымалдау құралы, ойын білдіру, сезімін және қалауын, дүниені қабылдау құралы, өмірлік тәжірибені сақтау қоймасы ғана емес, сонымен қатар көптеген тарихи құбылыстардың куәгері болып табылады. Осылайша, көне солтүстік көшпенді халықтардың отырықшы қытай халықтарымен тығыз байланысы тек тарихи деректерде ғана емес, сонымен қатар археологиялық құндылықтар түрінде де сақталынған, сонымен қатар сан ғасырлық қарым-қатынастың нәтижесінде өзінің өшірілмес ізін халықтың тілдерінде де қалдырды.

Қытай және ұйғыр тілдерінде қызықты қарым-қатынас және әсерлі мәлімдемелерді мынадай сөздіктерден (Малова, 1928, 1954, 1956, 1957, 1961, 1967; Катанова-Менгеса, 1933; Raquette, 1927; Насилова, 1940; Тенишева, 1976; Кайдарова, 1969; Садвакасова, 1970, 1976), сондай-ақ тарихи еңбектерде, Шыңжанның халықтар этнографиясында және басқа да түркі тілдерінде осы мәселеге қатысты авторлардан (Уәлиханов, 1904; Пантусов, 1898; Катанов 1906; Deguignes, 1756-1758; Köprülü, 1938; Eberhardt 1941; Pritzak, 1952; Ecsedy, 1965, 1968; Menges, 1968; Gabain, 1973) кездестіруімізге болады [8]. Қытай тілінің әсері қоғамдық өмірдің бөлек сферасында дамыды және оның қарқыны экстралингвистикалық факторлардан тәуелді болды. Яғни тарихи, этникалық, саяси-экономикалық жақтар сонымен қатар жалпы субъектінің жеке көзқарасына да қатысты. Бұған қатысты С.Е. Маловтың 1914 жылғы экспедициясынан хамий ұйғырлары жайлы мынадай пікірі бар: «Во многих местах Синьцзяна (Китайский Туркестан) мне о хамийцах говорили, что это – какие то *эрджальян* (кит. 'двойной') по языку и своим обычаям. Но я этого сказать не могу... Я общался в Хамийском оазисе и беседовал со многими лицами разных положений (от князя до самых бедняков) и каких-либо монголизмов и китаизмов не заметил; китаизмов – обычный процент, как и у других уйгуров других оазисов...» [9, 4-5]. Шоқан Уәлиханов 1858 жылы Қашғарға барған сапарында ұйғыр тіліндегі қытай элементтерін байқаған [10]. Сонымен қатар осы мәселеге қатысты В.И. Новгородскийдің аса құнды еңбегі 1951 жылы жарық көрген [11]. Кейбір қытай элементтері ұйғыр тілінде сақталмаған, ал кейбіреуі фонетикалық жақтан өзгерістерге ұшырап қолданыста жүр. 50-жылдардан бері қарай ұйғыр тілінің даму тарихында жаңа кезең басталды. Бұл кезең ұйғыр тіліне қытай лексикасының қарқынды енуімен ерекшеленеді.

Қытай тілі тек мемлекеттік қана емес, сонымен қатар ұлтаралық қарым-қатынасты нығайту негізінде ҚХР халықтарына қатысты ауқымды әлеуметтік функцияны орындайды. Қытай тілінде сөйлесетіндер саны ұлғайған сайын оның қолданыс аралы да кеңейіп жатыр. Шығыс және орталық Қытайдан көптеген қытайлықтар ШҰАР-ға көшіп келді, көбісі ауылшаруашылық, өнеркәсіп-өндірістік саласында, мемлекеттік партиялық аппараттарда жұмыс істейді. Басқаша

айтқанда, барлық өнеркәсіп саласында, профсоюз, мемлекеттік мекемелерде және партиялық ұйымдарда байырғы қытайлар саны өте басым болып келеді. Барлық ұйғыр тілінде жазылған публицистикалық, көркем және ғылыми әдебиеттер қытай тілінен аударылған басылымдар болып келеді. Театрлардағы қойылымдар да қытай авторларының пьесалары, радио-теледидар бағдарламалары да қытай материалдарының негізінде орындалады. Былайша айтқанда, осы аралда өмір сүріп жатқан барлық ұлт қауымдастықтарының тұрмыс-тіршілігі қытай тілімен байланысты. Қытай тілінің ұйғыр тіліне тигізетін әсерінің негізгі себепшісі білім жүйесі. Қытай тілі барлық ұйғыр мектептерінде жүргізіледі, кейбір мектептерде қытай тілі ұйғыр тілі мен қатар жүреді. 1959 жылдың наурыз айында бүкілқытайлық мәслихаты болды. Жиналыс барысында басқа ұлт өкілдерінің тілдері мен әдебиетінің дамуы, қытай тілі лексикасы мен терминологиясының бірегейлендіру процесі талқыланды. Қытай тілінің лексикасы мен терминологиясын бірегейлендіруін дұрыс қамтамасыз ету үшін тілдер арасына жаңа қытай фонетикалық транскрипциялық әліпбиіне сарынды латын әліпбиі енгізілді. Ұйғырлар үшін ресми түрде бұл әліпбиі 1976 жылы енгізілді. Онда таза қытай *ch, sh, zh* диграфтары да болды. Уақыт өте келе қытай тілі шет тілдік және байырғы ұйғыр терминологиясын толығымен алмастырды. Бұл философиялық, әскери, техникалық және басқа сала терминологиясына да қатысты. Мысалы ретінде¹: философиялық терминология – *бяньчжэнфа* 'диалектика', *вэйсиньчжунь*, *вэйсиньлунь* 'идеализм', *вэйучжунь*, *вэйулунь* 'материализм', *эрюаньлунь* 'дуализм'; әскери және әскери-техникалық терминология – *даюаньшунь* 'генералиссимус', *дацзын* 'армия генералы', *юаньшунь* 'маршал', *цзын-цзюнь* 'генерал', *туаньчжан* 'полковник', *чжунсяо* 'подполковник', *гунбин* 'сапер', *туань* 'полк', *поцзипао* 'миномет', *чунфэнцзын* 'автомат'; техникалық терминология – 'завод' *гунчан*, *цзичуан* 'станок', *таогуань* 'тығын', *цичэ* 'автомобиль', *цзичэ* 'паровоз', *пинлуцзи* 'трейдер', *лучэнцзи* 'путемер'; білім жүйесі

¹ Ұйғыр тіліне қытай элементтері тек лексикалық қана емес, сонымен қатар морфологиялық және синтаксистік жағынан ене бастады. Кейбір сөз тіркестері өзгертілмеген формасымен енді, себебі қытай тілінде қысқартылған сөздер қоры өте көп.

– *дасюэ* 'университет', *юаньши* 'академик', *боши* 'доктор' (ғылыми дәреже), *цзиньсюшэн* 'аспирант', *цзянтан* 'аудитория'. Мысалы, «Қытай компартиясы» атрибуттық сөз тіркесі *Чжунго гунчаньдан*, қысқартылып *Чжунгун* деп беріледі. Сол сияқты *Чжэнчжи ганлин*=*Чжэнган*, яғни саяси бағдарлама деген мағына [15], осындай сөз тіркестері ұйғыр тіліне енген.

Бүкіләлемдік ұйғыр конгресі төрағасының орынбасары Қаһарман Қожамбердиев Қытайда қуат көздеріне ең бай өңірлердің бірін мекендейтін ұйғырларға қатысты ассимиляция саясаты жүргізіліп жатыр дейді. Соңғы кездері аз халықтардың тілдік мәдениет сала-

сында жүргізіліп отырған саясаттан да көріп отырған қорлығы аз емес. Шын мәнінде ол саясат Қытайдағы этникалық ұйғырлар үшін ғана емес, басқа да аз халықтар үшін өлімге кескен үкімдей болып отыр. Тіпті, Мао Цзэдуннің өзі саясатты бұлайша қатал жүргізбеген болатын. Қазіргі таңда қытай тілі жүз пайыз 1-сыныптан бастап оқытылуда. Бұл мақалада біз тек жалпы көріністі суреттеп отырмыз, шын мәнінде, ойымызды түйіндей келсек қытай тілінің ұйғыр тіліне және басқа да түркі тілдеріне ықпалы орасан зор. Бұның түбі бір елеусіз саясат па, әлде. Өкінішке орай бүгінгі таңда біз бұған нақты жауап таба алмаймыз.

References

- 1 Oshanin I. M. Chinese language – БСЭ. 2-edition. Т.21.
- 2 «Kizil Bayraq» (magazine.), Beijing, 1975, № 10.
- 3 Borovkov A. K. The Role of Uyghurs in the history of cultural life of the people of Central Asia – сб. "Problems of language, literature and history", Alma-Ata, 1948 (in the Uigur language).
- 4 Malov S. E. Monuments of ancient turkic writing. М. – Л., 1951.
- 5 Rakhimov T. R. The Chinese elements in modern Uigur language (dictionary). М., 1970.
- 6 Tenishev E. R. About dialects of the Uigur language of Xinjiang – сб. "Turkic researches". М., 1963.
- 7 Todayeva X. Materials on folklore of Xinjiang Mongols – сб. "Turkic-mongol linguistics and folklore". М., 1960.
- 8 Baskakov N. A. The Preface – V. I. Novgorodsky, the Chinese elements in the Uigur language. М., 1951.
- 9 Malov S. E. The Uigur language. М. – Л., 1954 .
- 10 Ch. Ch. Valikhanov, Chokan Chingisovich Valikhanov's Compositions – "IRGO notes on ethnography office", t. XXIX, SPb. – 1904.
- 11 Novgorodsky V. I. The Chinese elements in the Uigur language. М., 1951.
- 12 <http://zhasalash.kz/ruhaniyat/2496.html>